

**UNIVERSITETI I PRISHTINËS
“HASAN PRISHTINA”
FAKULTETI I FILOLOGJISË**

dhe

**UNIVERSITETI I TIRANËS
FAKULTETI HISTORI-FILOLOGJI**

**SEMINARI XXXIV NDËRKOMBËTAR PËR GJUHËN, LETËRSINË
DHE KULTURËN SHQIPTARE**

34/2

**Materialet e punimeve të Seminarit XXXIV Ndërkombëtar për Gjuhën,
Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare
Prishtinë, 17-28.08.2015**

FAKULTETI I FILOLOGJISË – PRISHTINË

FAKULTETI HISTORI-FILOLOGJI – TIRANË

SEMINARI XXXIV NDËRKOMBËTAR PËR GJUHËN, LETËRSINË
DHE KULTURËN SHQIPTARE

THE XXXIV INTERNATIONAL SEMINAR FOR ALBANIAN LANGUAGE,
LITERATURE AND CULTURE

PRISHTINË, 2015

Fakulteti i Filologjisë – Prishtinë
Fakulteti Histori-Filologji – Tiranë

SEMINARI XXXIV NDËRKOMBËTAR PËR GJUHËN, LETËRSINË
DHE KULTURËN SHQIPTARE

Prishtinë, 17-28.08.2015

THE XXXIV INTERNATIONAL SEMINAR FOR ALBANIAN LANGUAGE,
LITERATURE AND CULTURE

Kryeredaktor: Rrahman Paçarizi

Redaksia: Rrahman Paçarizi (Prishtinë), Qibrije Demiri-Frangu (Prishtinë), Bardh Rugova (Prishtinë), Nysret Krasniqi (Prishtinë), Milazim Krasniqi (Prishtinë), Muhamet Hamiti (Prishtinë), Teuta Abrashi (Prishtinë), Suzana Canhasi (Prishtinë), Isa Memishi (Prishtinë), Fehmi Ismajli (Prishtinë), Shezai Rrokaj (Tiranë), Aljula Jubani (Tiranë), Ymer Çiraku (Tiranë), Dhurata Shehri (Tiranë), Mimoza Kore (Tiranë), Vjollca Osja (Tiranë), Bardhyl Demiraj (Munich), Maksimilijana Barančić (Zarë), Aleksandar Novik (Shën Peterburg), Premysl Vins (Pragë), Ibrahim Berisha (Prishtinë), Ardian Gola (Prishtinë), Emilia Conforti (Kalabri), Agron Tufa (Tiranë), Anton Panchev (Sofje), Robert Austin (Toronto)

Drejtor: Rrahman Paçarizi

Bashkëdrejtor: Aljula Jubani

Sekretar: Qibrije Demiri-Frangu

Bashkësekretar: Viola Isufaj

Sekretarë profesionalë: Kadire Binaj & Alban Zeneli

Drejtor nderi: Akademik Idriz Ajeti

Përgjegjëse për kurset e gjuhës: Sala Ahmetaj

Botues: Fakulteti i Filologjisë, Prishtinë

Edmond ÇALI

FEJA DHE VARIANTET E AUTORIT NË ROMANIN *DASMA* TË ISMAIL KADARESË

A) Romani *Dasma*: feja dhe pikëvështrimet në strukturën rrëfimtare

Romani *Dasma* zë një vend shumë të rëndësishëm në sistemin letrar të veprës së Ismail Kadaresë për shumë arsye. Është, përveç disa veprave në vargje të Kadaresë, vepra e vetme që hyn në rrymën letrare të realizmit socialist. Kjo përkatësi ka ndikuar negativisht te kritika dhe tek vetë vetëvlerësimi i autorit për këtë libër para dhe pas vitit 1990¹. Kuptojmë vetëvlerësimin dhe ripunimin që autori i bëri në botimet e ndryshme këtij libri por quajmë si antishkencore të gjitha vlerësimet të asaj pjese të kritikës që e la dhe e lë mënjanë *Dasmën*. Ky roman ka rëndësi për vendin dhe lidhjet përmbajtësore me sistemin letrar të Kadaresë: tema e hakmarrjes, që rimerret tek *Prilli*

¹ E kemi konsultuar romanin *Dasma* në: KADARE 67a - Ismail Kadare, “*Dasma*”, *Drita*, Tiranë, e djelë 30 korrik 1967, [fragment nga romani, kapitulli “Nepërka”, kap. III]; KADARE 67b - Ismail Kadare, “*Dasma*”, roman, në *Nëndori*, n. 8, 1967, ff. 3-104; KADARE 67c - Ismail Kadare, *Dasma*, Rilindja, Prishtinë, 1967, ff. 146; KADARE 68a - Ismail Kadare, *Dasma*, Shtëpia Botonjese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1968, ff. 224; KADARE 68b - Ismail Kadare, *The Wedding*, Naim Frashëri, Tiranë, 1968; KADARE 68c - Ismail Kadare, “*Dasma*”, në *Antologji e letërsisë shqipe të realizmit socialist* (dispencë) për klasën XI, Tiranë, 1968, ff. 441-454, [fragment nga romani, kapitujt “Nepërka”, “Natën e mirë, xha Shurko” dhe “Katrina”]; KADARE 69 - Ismail Kadare, “*Dasma*”, në *Antologji e letërsisë shqipe të realizmit socialist për klasën XI* (Dispensë), Shtëpia botuese e librit shkollor, Tiranë, 1969, ff. 462-476, [fragment nga romani, kapitujt “Nepërka”, “Natën e mirë, xha Shurko!” dhe “Katrina”]; KADARE 70 - Ismail Kadare, “*Dasma*”, në *Antologji e letërsisë shqipe të realizmit socialist*. Për shkollat e mesme (Dispensë), Shtëpia botuese e librit shkollor, Ribotim, Tiranë, 1970, ff. 464-478 [fragment nga romani, kapitujt “Nepërka”, “Natën e mirë, xha Shurko!” dhe “Katrina”]; KADARE 80a - Ismail Kadare, “*Lëkura e daulles*”, në “*Gjakftohtësia*”, Shtëpia botuese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1980, ff. 542, ff. 361-485; KADARE 80b - Ismail Kadare, “*Lëkura e daulles*”, në “*Prilli i thyer*”, Shtëpia botuese “Rilindja”, Prishtinë, 1980, ff. 187-290. [U shtyp në shtator të vitit 1980]; KADARE 81 - Ismail Kadare, “*Lëkura e daulles*”, në “*Vepra letrare 8*”, Shtëpia botuese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1981, ff. 357, ff. 243-355; KADARE 2000a - Ismail Kadare, “*Lëkura e daulles*”, në “*Vepra*”, vëllimi i nëntë, Shtëpia botuese Fayard, 2000, ff. 574, ff. 19-128; KADARE 2000b - Ismail Kadare, “*La Peau de tambour*”, në *Œuvres tome neuvième*, Fayard, Paris, 2000, ff. 19-146; KADARE 2008 - Ismail Kadare, “*Lëkura e daulles*”, në “*Vepra. Vëllimi i katërt*”, Onufri, Tiranë, 2008, ff. 495, ff. 357-494.

i thyer dhe tema e jetës së të rinjve të kryeqytetit shqiptar, që është e pranishme në romanin *Dimri i vetmisë së madhe* vërtetohen në mënyrë të pakundërshtueshme këtë pohim tonin. *Dasma* ka një vend të pazëvendësueshëm në sistemin letrar të Kadaresë edhe falë rëndësisë që ka ripunimi i saj në botimet e ndryshme². Kjo gjë e vendos pranë shumë veprave të tjera në prozë të autorit. Variantet e autorit, ato që edhe vetë Kadare, shpeshherë cilëson padrejtësisht vetëm si “retushe”, provojnë metodën e tij të shkrimit, kujdesin për mesazhin që do t’i përçojë lexuesit shqiptar dhe të huaj. Në këtë punim shqyrtojmë vendin e fesë në strukturën rrëfimtare. Mudohe mi të vëmë në dukje ndryshimin e rëndësisë së saj në strukturën rrëfimtare duke shqyrtuar variantet e autorit. Prekim edhe çështjen e rëndësisë së pikëvështrimit në rrëfim: falë pikëvështrimeve të ndryshme që janë të pranishme në strukturën rrëfimtare na rezulton se kjo vepër ka një strukturë të qëndrueshme, megjithë ndryshimet në tekst që pasqyrohen nga variantet e autorit.

Në këtë punim shohim konkretisht, duke dhënë shembujt nga botimet, praninë e fesë në tekst. U kushtojmë rëndësi ndryshimeve të varianteve të autorit në pjesët që shqyrtojmë.

B) Prania e fesë në tekst

Le të shohim kapitujt ku është e pranishme feja. Shqyrtojmë se si ndryshimet që rrjedhin nga variantet e autorit³ ndikojnë në vendin që zë feja në rrëfim.

² Botimet e romanit janë: 1) “*Dasma*”, roman, në *Nëndori*, n. 8, 1967, ff. 3-104; 2) *Dasma*, Shtëpia Botonjese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1968, ff. 224; 3) “Lëkura e daulles”, në “Gjakftohtësia”, Shtëpia botuese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1980, ff. 361-485; 4) “Lëkura e daulles”, në “Vepra”, vëllimi i nëntë, Shtëpia botuese Fayard, 2000, ff. 19-128; 5) “Lëkura e daulles”, në “Vepra. Vëllimi i katërt”, Onufri, Tiranë, 2008, ff. 357-494. Të gjithë titujt e tjerë janë rishtypje.

³ Jemi marrë në disa punime tonat me variantistikën dhe fenë në letërsi. Më hollësisht shiko: ÇALI 2003 - Edmond Çali, *Romanet e Jakov Xoxës*, Tiranë, 2003; ÇALI 2007 - Edmond Çali, “Motivi biblic i ‘Rruga e Golgotës’ di Kasëm Trebeshina”, në I. C. Fortino- E. Çali (a cura di), “Studi sull’Europa Orientale, Omaggio a A. Bongo- G. Carageani-C. Nicas-A. Wilkon’”, Dipartimento di Studi dell’Europa Orientale, Napoli, 2007, ff. 47-89; ÇALI 2013 - Edmond Çali, “Identiteti i një shkrimtari nga shqyrtimi i variantistikës në romanet e tij: Jakov Xoxa ‘Juga e bardhë’ 1971, 1980, 1983”, në AA VV, *Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*, 32/2. *Materialet e punimeve të Seminarit XXXII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë, 19-30.08.2013, vol. 32/2*, ff. 539-551, Prishtinë, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Filologjisë, 2013; ÇALI 2014 - Edmond Çali, “Letërsia dhe feja (Tre autorë të realizmit socialist shqiptar: Jakov Xoxa, Ismail Kadare dhe Skënder Drini)”, në “Jeta e re”, Prishtinë, Nr. 2, Viti XLV, 2014, ff. 291-322; ÇALI 2015a - Edmond Çali, “Vështrim variantistik romanit *Dasma* të Ismail Kadaresë”, në “Studime filologjike”, Viti LXVI (XLIX), 1-2, 2013, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 2015, ff. 179-202; ÇALI 2015b - Edmond Çali, “Kode të mëdha në vepra (të mëdha dhe) të vogla (E.

B.1. “Nepërka”⁴

Në këtë kapitull kemi takimin e babait të Katrinës me priftin. Kapitullin “Nepërka” e gjejmë edhe në botimin në revistën “Drita” si edhe në tri antologji shkollore të viteve 1968, 1969 dhe 1970⁵. Pra, qoftë autori, qoftë botuesit dhe kritika e kohës e konsideronin këtë kapitull si një pjesë të rëndësishme të romanit.

Për ndryshimet në kalimin nga botimi në revistën *Nëndori* (KADARE 67b) në botimin e parë të plotë në vëllim më vete të shtëpisë botuese ‘Naim Frashëri’ (KADARE 68a) nënvizojmë shembujt në vijim. Numri i parë është numri i faqes në KADARE 68a, numri në kllapa është numri i faqes në KADARE 67b: 1) Kemi shtesë 36 (18): *Ai kish studiuar në shkolla të larta jashtë shtetit*. Kjo shtesë ka rëndësi sepse jep një informacion tjetër për personazhin e priftit. 2) Eliminohet përemri vetor i vetës së tretë numri njëjës që është kryefjalë: *36 Do t’i thoshte diçka.] Ai do t’i thoshte diçka. 18*. Eliminimi i përemrit vetor ndoshta ka si qëllim pakësimin e pranisë së priftit në rrëfim. Kemi një kundërvënie: në qoftë se në shembullin e mëparshëm shtohet përemri vetor që i referohet babait të Katrinës, këtu eliminohet përemri vetor që i referohet priftit. Shtesa në shembullin e mëparshëm ndoshta do të theksojë rëndësinë e priftit në vendimin që merr personazhi që shkon në pritë e vret hasmin. 3) Shtohet një fjali: *36/37 (18) Ja me këto libra/prifti gëdhinte netët e gjata të dimrit*. Kjo shtesë ka rëndësi sepse jep një informacion më tepër për priftin. 4) Shtohen pesë rreshta: *37 (18) Ai kish dëgjuar se atje midis librave të priftit ishte dhe ai, libri i kanunit. Atij iu ngroh zemra nga biseda e*

Koliqi-“Gjaku”, I. Kadare-*Dasma*, S. Drini-*Shembja e idhujve & Midis dy kobëve*, E. Dones-*Vergine gjurata/Hana*”), në AA VV, *Seminari XXXIII ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare, 33/2. Materialet e punimeve të Seminarit XXXII Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare, Prishtinë, 18-30.08.2014. vol. 33/2*, Prishtinë, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Filologjisë dhe Universiteti i Tiranës, Fakulteti Histori-Filologji, 2015, ff. 125-142.

⁴ “Nepërka”, ff. 14-19 të KADARE 67b; “Nepërka”, ff. 28-39 të KADARE 68a; kap. III, ff. 379-379 të KADARE 80a, kap. III, ff. 38-47 të KADARE 2000a, dhe kap. III, ff. 389-399 të KADARE 2008.

⁵ Përdorim këto sigla: KADARE 67b=D 67; KADARE 68a=D 68; Kadare 80a=D 80; KADARE 2000a=D 2000; KADARE 2008=D 2008; KADARE 68c=ANT 68; KADARE 69=ANT 69; KADARE 70=ANT 70. Në botimet në tri antologjitë shkollore nuk kemi ndryshime përmbajtësore në pjesën që na intereson, edhe pse vërejmë ndërhyrje, ka shumë mundësi të redaktorëve të shtëpisë botuese: ANT 68 446 Atij ju ngroh zemra] Atij iu ngroh zemra D 68 37, kështu kalohet nga një formë e normës në një formë jo të normës të formës së trajtave të bashkuara të përemrit vetor; kemi kalimin nga një formë jo e normës në një formë të normës në përdorimin e ë-së: ANT 69 467 gdhinte] gëdhinte ANT 68 446; shtohet një gabim shtypi në kopjimin e tekstit: ANT 68 446 Kafja po ziente ajkë.] Kafja po zinte ajkë. D 68 37; madje ndërhyhet edhe në shenjat e pikësimit: ANT 70 469 midis gjithë atyre librave...] midis gjithë atyre librave. ANT 69 468, kalohet kështu nga përdorimi i pikës në përdorimin e tripikëshit në fund të fjalisë.

njerëzishme e priftit dhe gati sa nuk e pyeti se cili ishte ai libër, midis gjithë atyre librave. Po nuk pati guxim. Kjo shtesë ka rëndësi sepse jep lidhjen midis fesë dhe kanunit, midis dy kodeve kundër të cilave ngrihet komunizmi. 5) 37 Atij iu ngroh zemra nga biseda e njerëzishme e priftit] Prifti e priti mirë dhe atij iu ngroh zemra nga biseda me të 18. a.Siç lexojmë tek shtesa kemi edhe një ndryshim të fjalisë.37 Atij iu ngroh zemra] atij iu ngroh zemra 18 b.Ndryshon forma që rezulton nga bashkimi i trajtës së shkurtër të përemrit vetor, veta e tretë, numri njëjës, rasa dhanore+pjesëzën e formës joveprore të foljes në kohën e kryer te thjeshtë, veta e tretë, numri njëjës. 6) 37 Tani fëmija ishte nëntë muajsh dhe gruaja nuk mund të punonte vetëm.] Tani fëmija ishte katër muajsh dhe gruaja nuk mund të punonte dot vetëm. 18. Ka shumë rëndësi ky ndryshim sepse ndryshon mosha e fëmijës, fëmijë që nuk përcaktohet në është djalë apo vajzë. 7) 37 Prifti do ta kuptonte më mirë se kusbdo.] Prifti do të kuptonte më mirë se kusbdo. 18. Shtohet trajta e shkurtër e përemrit vetor, veta e tretë, numri njëjës, rasa kallëzore, që i bashkohet formës së foljes në mënyrën kushtore, koha e tashme, veta e tretë, numri, njëjës. Do të mund të kishim dy mundësi interpretimi: a.Ose kalohet, si rezultat i futjes së trajtës së shkurtër të përemrit vetor, në një forcim të lidhjes së priftit me babain e Katrinës, dhe trajta e shkurtër e përemrit vetor i referohet personazhit; b.Ose, edhe pse kemi futjen e trajtës së shkurtër të përemrit vetor ngelet referimi për situatën në përgjithësi; dha trajta e shkurtër e përemrit vetor i referohet situatës dhe jo personazhit⁶.

⁶ Për ndryshimet në kalimin nga KADARE 68a në KADARE 80a për kapitullin “Nepërka” shiko edhe Edmond Çali, “Zhvillimet gjuhësore nga variantet e autorit në veprën e Ismail Kadarese “Dasma” 1968 dhe “Lëkura e daulles” 1980”, në “Konferenca IV ndërkombëtare Kërkime gjuhësore, Instituti i Gjuhësisë dhe i letërsisë, Shkolla doktorale në gjuhësi”, Tiranë, 10 korrik 2015, në proces botimi. Këtu japim vetëm një listë të shkurtër të ndërhyrjeve të autorit vetëm në pjesën që na intereson: D 80 386 Donte të këshillohej me të.] Ai donte të këshillohej me të. D 68 36 Eliminohet përemri vetor, i gjinisë mashkullore, veta e tretë, numri njëjës. Ndryshon ndërtimi sintaksor i fjalisë e cila mbetet pa kryefjalë; 386 Ai kishte studiuar] Ai kish studjuar 36; 386 librat e trashë] librat e trasha 36, ndryshim morfologjik, ndryshon gjinia e mbiemrit në numrin shumë, kalohet nga forma e gjinisë femërore në formën e gjinisë mashkullore; 386 Ja,] Ja 36 shtohet presja; 386 me këta libra] me këto libra 36, ndryshon gjinia e përemrit dëftor, numri shumë; kalohet nga gjinia femërore në gjininë mashkullore. Kalohet nga një formë jo e normës në formën e normës; 386 gdhinte] gëdhinte 37; 386 Ai kishte dëgjuar] Ai kish dëgjuar 37; 386 atje, midis librave të priftit,] atje midis librave të priftit 37, kemi një ndryshim në përdorimin e shenjave të pikësimit. Shtohen dy presje, para dha pas rrethanorit të vendit; 386 Ai kishte qenë] Ai kish qenë 37; 386 kishte parë] kish parë 37; 386 nëntëmuajsh] nëntë muajsh 37; 386 në të dy filxhanët.] në të dy filxhanet. 37; ndryshon forma e numrit shumë të emrit të gjinisë mashkullore. Kalohet nga një formë jo e normës në formën e normës; 386 e drunjte,] e drujtë 37; përveç ndryshimit në përdorimin e shenjave të pikësimit, shtohet presja, kemi kalimin nga një formë jo e normës në formën e normës të mbiemrit të nyshëm; 386 duke parë] duke vështruar 37; kemi ndryshimin e foljes dhe zëvendësimin e saj me një sinonime; 386 të përvojahtur,] të përvojtur, 37; kalohet nga një formë jo e normës në

Ndërhyrjet e autorit në botimet e tjera nuk na interesojnë në punimin tonë⁷.

B.2. “O montator, o zog shtegëtar”⁸

Në këtë kapitull kemi këto referime për fenë:

1) Në bisedën midis punëtorëve jepen kujtimet për ditën e parë të fillimit të punimeve për ngritjen e qytetit të ri dhe reagimin e dervishëve të teqesë:

- Ju kujtohet, o shokë, dita e parë, kur erdhëm në këtë fushë? – ju thoshte shokëve të tij, një karpentjer i thinjur... Dervishët e teqesë kishin dalë të gjithë tek ledhi dhe po na vështronin. Ju bie ndërmend si shikonin me habi dervishët dhe neve na vinte për të qeshur me çallmat e tyre të palara?... Dervishët vështronin krejt të butuar kur sekretari i partisë së rrethit tha se këtu do të ngrihet një qytet i ri dhe ky qytet do ta gllabërojë teqenë⁹. Këtu nuk ka ndryshime përmbajtësore. Kjo pjesë që citojmë ka rëndësi sepse e njëjta ngjarje jepet nga pikëvështrime të ndryshme në tekst. Jepet edhe nga pikëvështrimi i dy vajzave, i vajzës së shëndoshë me sy të vëngër dhe i vajzës së dobët me çizme rozë (Për këtë shiko këtu kapitullin “Ato që janë përjashta”).

2) episodi që tregojnë amatorët e Azotecit për xhirimin e filmit për zakonet prapanike dhe për fenë. Kemi praninë e figurës së priftit. Episodi del kështu në KADARE 67b:

Sot mbasdite. Na u prisb skoda në rrugë. Aty ishin mbledhur qindra fshatarë. Ata të kinostudios po xhironin një film për zakonet prapanike dhe për fenë. Aty pranë ishte një kishë, po balli që se prifti e kish rruar mjekrën. Ata të kinostudios po i bënin grim, për ta xhiruar¹⁰.

formën e normës të mbiemrit të nyjshëm; 386 ia zgjati.] ja zgjati 37; ndryshon trajta e shkurtër e bashkuar e përemrit vector; kalohet nga një formë jo e normës në formën e normës.

⁷ Në kalimin nga KADARE 80a në KADARE 2000a për kapitullin “Nepërka”, në episodin e takimit me priftin vërejmë se kemi ndryshime morfologjike dhe ndryshime leksikore: D 2000 45 mbulesat e bukura] kopertinat e bukura D 80 386; 45 për misrin] për grurin 386; 45 Në prushanën e vogël] Në mangallin e vogël 386; 45 kafea.] kafja. 386; 45 nëntë muajsh] nëntëmuajsh 386; 45 drithi,] gruri, 386; 45 në të dy kupëzat.] në të dy filxhanët. 386; 45 në fronin] në stolin 386; 45 mori njërën kupëz] mori njërin filxhan 386; 45 bashkë me kupën] bashkë me filxhanin 386; 45 piu kafenë] piu kafenë 386. Ja edhe ndryshimet në kalimin nga KADARE 2000a në KADARE 2008: D 2008 397 për grurin,] për misrin D 2000 45; 397 kishte dëgjuar] Ai kishte dëgjuar 45; 397 kafeja.] kafea. 45; 397 gruri,] drithi, 45; 397 bashkë me shirat e parë...] bashkë me shirat e para... 45; 397 bashkë me kupëzën] bashkë me kupën 45.

⁸ “O montator, o zog shtegëtar”, ff. 19-24 të KADARE 67b; “O montator, o zog shtegëtar”, ff. 40-50 të KADARE 68a; kap. IV, ff. 389-396 të KADARE 80a, kap. IV, ff. 47-54, të KADARE 2000a; kap. IV, ff. 399-407 të KADARE 2008.

⁹ Nga KADARE 67b, f. 21, KADARE 68a, ff. 42-43, KADARE 80a, f. 391, KADARE 2000a, f. 49 dhe KADARE 2008, ff. 401-402.

¹⁰ KADARE 67b, f. 22.

Del pa ndryshime përmbajtësore edhe në KADARE 68a, f. 45. Por në f. 393 të KADARE 80a kemi eliminimin e këtij episodi meqë aty eliminohen 23 rreshta (16 rreshta nga f. 45 KADARE 68a dhe 7 rreshta të f. 46 të KADARE 68a). Ky eliminim ka shumë rëndësi sepse eliminohet një tallje me fënë dhe një denigrim i priftit në tekst.

3) Shkrimtari dhe Pranvera bisedojnë për fanatikët dhe Pranvera në vijim i tregon shkrimtarit ndodhinë e Mirës në teqe me dervishët¹¹.

4) Në f. 49 (të KADARE 68a, f. 24 të KADARE 67b) shtohen 20 rr. Këtu kemi edhe përshkrimin e trenit të Laçit në të cilin priftërinjtë jepen si pjesë normale e panoramës së jetës:

Kabinat mbushen plot më njerëzit më të çuditsbëm: fshatarë që ngatërrojnë stacionet, shefa kuadri, maqinistë, letrarë të rinj, nga ta që s'kanë një lek në xhep, ushtarë të liruar, priftërinj, inspektorë financash, aventurierë, idiotë.

Këtu edhe një fjalë është e rëndësishme: nëse deri në vitin 1967 prifti është një figurë e njohur, e pranuar e shoqërisë, më vonë në letërsinë e realizmit socialist ose eliminohet, ose jepet shpesh vetëm si personazh negativ. Kjo pjesë është një transpozicion. Kjo pjesë merret nga f. 69 e KADARE 67b, nga kapitulli “Dasma vazhdon” dhe futet këtu.

¹¹ Episodi del kështu në KADARE 67b, ff. 23-24:

- Jo. Ka njerëz në qytet me fytyra shumë të buta, me sjellje të kulturuar, nga ta që, duke shkruar në zyrë, nuk harrojnë kurrë të përshëndesin majtas e djathtas me shumë njerëzi. Midis këtyre njerëzve ka shumë herë fanatikë të tmerrshëm. Kam parë një herë një fanatik të tillë me kulturë në momente singjeriteti. Ishte një gjë e pështrë...

- Ju shkruani ndonjë gjë për fenë? – pyeti ajo.

- Ndoshta do të shkruaj. Pse?

- E shihni atë vajzën atje, me flokë të prera shkurt, me fytyrë të mërzhitur?

- Ajo që kërcën me Rudin?

- Po. Asaj i ka ndodhur diçka e tmerrshme. Është aq e tmerrshme sa që unë nuk mund t'ju a tregoj dot. Ndoshta ajo mund t'ju tregojë vetë.

- Përse është fjala?

- Ka lidhje me fenë, - tha vajza. Tani për këtë gjë po shkruhet shumë, apo jo?

Ai pobo me kokë.

- Këtu pranë ndodhet një teqe. A nuk e patë kur erdhët? Nga ana e majtë e stacionit. Qiparisat duken që larg.

- Po, e kam parë, - tha ai.

- Dy vjet më parë, pikërisht në këtë teqe, asaj i ka ndodhur diçka e tmerrshme.

Vajza uli sytë.

- E marr me mend, - tha shkrimtari. – Kjo teqe, me sa di unë, ka qenë vend pelegrinazhi. E marr me mend ç'mund t'i këtë ndodhur.

Vajza e vështronte me sy të mëdhenj.

B.3. “Kujtimi i një ankthi”¹²

Këtu kemi bisedën midis shkrimtarit dhe Mirës mbi tentativën e përdhunimit të Mirës nga dervishët në teqe¹³. Në kalimin nga KADARE 67b në KADARE 68a nuk kemi ndryshime përmbajtësore. Ky kapitull ka rëndësi në rrëfim edhe për pikëvështrimin nga i cili jepet ndodhia e Mirës në teqe. Pikëvështrimi tjetër është ai i dy vajzave: i vajzës së shëndoshë me sy të vëngër dhe i vajzës së hollë me çizme rozë. Në kalimin nga KADARE 68a në KADARE 80a në fund të kapitullit, në f. 409 të KADARE 80a kemi eliminimin e tri faqeve të KADARE 68a. Kemi eliminimin e 12 rreshtave në f. 73, eliminimin e gjithë f. 74, 30 rreshta, dhe eliminimin e 8 rreshtave të f. 75. Këtu për ne ka shumë rëndësi eliminimi i 8 rreshtave të f. 73 të KADARE 68a. Kemi një vlerësim për atë që ndodhte nëpër kisha e xhami dhe për një thirrje zjarrvënëse të Mirës. Eliminimi i kësaj thirrjeje të munguar, por shumë të menduar e të dëshiruar të Mirës e zbut qëndrimin negativ ndaj fesë në tekst:

- *Sa historira të tilla kanë ndodhur nëpër kishat dhe nëpër teqetë, - tha i menduar.*

- *Nganjëherë më vjen të ngrihem këtu midis të gjithëve dhe të tregoj historinë time, dhe të gjithë këta punëtorë të sulen dhe t'i vënë zjarrin teqesë.*

- *Tani është vonë, - tha ai, - më duket se tani ajo është mbyllur.*

Thirrja e Mirës është një dëshmi e atmosferës së krijuar ndaj fesë në kohën e historisë së rrëfimit.

B.4. “Në trenin e fundit”¹⁴

Në këtë kapitull kemi disa episode që kanë lidhje me fenë:

¹² “Kujtimi i një ankthi”, ff. 31-36 të KADARE 67b; “Kujtimi i një ankthi”, ff. 64-75 të KADARE 68a; kap. VI, ff. 404-409 të KADARE 80a; kap. VI, ff. 60-65 të KADARE 2000a; kap. VI, ff. 415-421 të KADARE 2008.

¹³ Në analizën tonë na intereson pikëvështrimi në rrëfim. Këtu citojmë ngjarjen nga pikëvështrimi i Mirës. (Për pikëvështrimin nga ana e njërës prej dy vajzave, shiko këtu pikën B.8). Nga ana strukturore kemi një përsëritje krijuese për arsyen e vajtjes: *-Një shoqe ma mbushi mendjen. Më pëlqente një djalë, por ai sillej ftohtë me mua. Atëherë, ajo shoqja ime ma mbushi mendjen të shkoja. Dy vajza i kishin thënë se dervishët mund ta bënin njeriun të të dashuronte. Ato vajzat e kishin promovuar vetë magjinë e tyre, KADARE 2008, f. 419. Ja dhe tregimi i Mirës: Mjekrat e tyre më digjinin në fytyrë si furça flakësh, - vazhdoi ajo pas një heshtjeje. Luftova si e tërbuar dhe ata nuk ia arritën dot qëllimit. Shkrimtari ngriti sytë pak i habitur.*

- *Ashtu?! Unë kujtova se...*

- *Jo. Ata nuk ia arritën dot qëllimit. Megjithatë, më shkaktuan një traumë të fortë psikike, KADARE 2008, f. 419.*

¹⁴ “Në trenin e fundit”, ff. 42-47 të KADARE 67b; “Në trenin e fundit”, ff. 89-100 të KADARE 68a; kap. VII, ff. 410-417 të KADARE 80a; kap. VII, ff. 65-72 të KADARE 2000a; kap. VII, ff. 421-428 të KADARE 2008.

1) lajmërimi në tren; jepet lajmërimi, bëhet një ftesë për të treguar ngjarje që kanë lidhje me fenë:

- *Shokë pasagjerë, - u dëgjua një zë nga altoparlantet, - në qoftë se midis jush ka nga ata që dinë ngjarje ose tregime të vogla në lidhje me fenë ose emancipimin e gruas, ju lutemi të paraqiten në qendrën e zërit për t'i treguar në mënyrë që t'i dëgjojnë të gjithë pasagjerët e trenit tonë¹⁵.*

Ky episod nuk ndryshon në botimet e mëvonshme të romanit. Është një provë së fushatës kundër fesë në çdo kohë të ditës e në në çdo mjedis të jetës.

2) prekja e varreve të shenjta ¹⁶.

3) episodi i nuses së djalit të fshatarit të moshuar që kishte mbetur shtatzënë vetëm pasi kishte kaluar një natë në teqe¹⁷.

Kjo ngjarje e dhënë me hollësi në dialog nga tregimi i fshatarit të moshuar është një goditje e fesë në tërësi, e fesë muslimane në veçanti dhe e teqesë pr të cilën flitet shumë herë në rrëfim.

4) përmendja e sektit të rufajve:

Dikush nga qendra e zërit po tregonte diçka për sektin e rufave¹⁸.

¹⁵ KADARE 68a, f. 92.

¹⁶ *-Thonë se tani që rinia e fshatrave po prish tyrbet dhe të ashtuquajturat varre të shenjta, shpesh gjejnë brenda në ato gjëra qesbarake.*

- *Në dy-tre raste kanë gjetur esbtra kafshësh.*

- *Jo, bre! – u habit fshatari.*

- *Nëpër kishat dhe teqetë kanë ndodhur gjëra të çuditshme. E lexuat dje në “Zërin e popullit” një shkrim për kishën e Shena Vlashit?*

- *Po.*

- *Sa gjëra të tjera kanë mbetur pa u shkruar!* KADARE 68a, ff. 95-96.

¹⁷ - *Feja ka bërë kërdinë. Si thua ti, xhaxho?*

Fshatari plak ngriti vetullat.

- *Si të them, or bir. Partia gjithmonë thotë të vërtetën dhe ne i besojmë partisë. Por ka patur edhe ndonjë teqe ku janë bërë punë të mira.*

- *Ku, për shembull?*

- *Po ja, diku këtu rrotull, duhet të jetë një teqe.*

Plaku vështroi një copë herë përjashta xhamit natën dimërore.

- *Diku këndeje rrotull, - tha prapë, - ndoshta e kemi kaluar, ndoshta jo. Teqe e vjetër fort. Këtu gjer para një viti vinin njerëzit nga ana e anës për ballet e tyre.*

- *Gënjuheshin njerëzit e shkeretë.*

- *Vallahi, jo, - tha fshatari, - nganjëherë bëhej mrekullia. Unë kisha nusen e djalit. Katër vjet me radhë s'bënte fëmijë. Për këta sy nuk ju gënjej. Shkoi një natë e fjeti në teqe. Pas nëntë muajsh lindi një djalë të shëndoshë si molla.*

- *Ashtu?!*

Djemtë vështruan njëri-tjetrin. Njëri u mat të thosh diçka, por fjala i ngeli në buzë.

Për disa çaste u bë heshtje. Vetëm dy vajzat vazhdonin të bisedonin me zë të ulët si komplotiste. Nga ato që thoshnin u dëgjuan dy tri herë fjalët “blu saks”.

- *Nuk ju gënjej, - tha fshatari papritur – për këta sy nuk ju gënjej.*

Ai i vështronte të gjithë me radhë, sikur donte të kuptonte se besonin, apo jo. Por fytyrat e tyre kishin një shprehje të çuditshme gati-gati të trishtuar, KADARE 68a, ff. 96-97.

Edhe kjo fjali shërben për të plotësuar pamjen e diskutimit që kishte në qendër të vëmendjes fenë.

5) episodi i duvasë:

Në KADARE 67b zë 38 rr., 24 rr. në f. 44 dhe 14 rr. në f. 45. Kurse në KADARE 68a ka vetëm 10 rr. në f. 95.

KADARE 67b, ff. 44-45	KADARE 68a, f. 95
<p><i>f. 44-E dini ç'kishte ndodhur në Kavajë? – tha djali tjetër. Në një shtëpi, që nga kohët që s'mbahen mend, kishte ruajtur brez pas brezi një duva me shkronja të vjetra arabe. Thoshin se ishte një duva me vlerë të madhe dhe pleqtë, duke u a lënë amanet më të rinjve, i porosinin ta ruanin si sytë e ballit, sepse edhe ata e kishte patur amanet nga pleqtë e tyre. Mirëpo një ditë, djali më i vogël, duke u kthyer nga shkolla në shtëpi, pas mbledhjes së organizatës së rinisë, ku ishin dënuar feja dhe zakonet prapanike, filloi luftën kundër duvasë. Luftoi dhe fitoi. Duvanë e hoqën dhe, me lot në sy, pleqtë po bëheshin gati ta dorëzonin në këshillin e lagjes apo në muzeum, s'më kujtohet mirë. Mirëpo në çastin e fundit që po ndabeshin me të; thanë: përpara se ta dorëzojmë, le të marrim një herë vesh se ç'është shkeruar me ato gërma të shenjta. Kështu, dërguan e thirrën një ish hoxhë fqinj. Ish hoxha vuri e hoqi gjyshtë një tridhjetë herë, djersiu e belbëzoi, por nuk e përkteu dot. Ishte një duva shumë vjetër dhe e shenjtë dhe jo kushdo mund ta përktente. Më në fund, u kujtuan se ato dit kishte ardhur me leje në lagjen e tyre një djalë, që kishte studiuar letërsi arabe, në Irak dhe tani punonte në redaksinë e një reviste në Tiranë. Erdhi ky dhe, pasi e lexoi duvanë, në kohën që pleqtë me lot në sy po bëheshin gati të dëgjonin fjalën e zotit, i a plasi gazit. Çfarë shkerubej në atë duva, thoni ju?</i></p> <p><i>f. 45</i></p> <p><i>- Ndonjë gënjeshtër, - tha njëra nga vajzat.</i></p> <p><i>- Jo.</i></p>	<p><i>- E dini ç'ndodhi në Kavajë?... Në një familje, për një shekull rresht i ishin falur një duvaje të qëndisur në bezë. Kur e përkteu duvanë një student fqinj, që kishte studiuar për letërsi arabe në Irak, doli se ajo në fakt nuk ishte fare duva, por një tabelë ku shkerubej: "Ndalohet duhani në doganë".</i></p> <p><i>Qeshën të gjithë. Qeshi dhe fshtari plak.</i></p> <p><i>- Kushedi në ç'zyrë dogane të Turqisë kishte qenë varur ajo tabelë.</i></p>

¹⁸ KADARE 68a, f. 97.

<p>- Ndonjë budallallëk tjetër, - tha djali tjetër. - Jo. - E ç'do të shkrubej? Mos do të shkrubej ndonjë citat i Marksit? Djali qeshi. - Në duva shkrubej: "Ndalohet duhani në gjymryk". - Si, si? - Ndalohet duhani në gjymryk, domethënë, në doganë. Më kujtoni? Diku në ndonjë zyre dogane të Turqisë ishte varur kjo tabelë e thjeshtë, siç ka me qindra sot nëpër kinematë tona. Rastësisht kjo tabelë ra në duart e ndonjë plaku.</p>	
---	--

Episodi i duvasë eliminohet fare në KADARE 80a, KADARE 2000a dhe KADARE 2008. Bie kështu edhe një pjesë tjetër e tekstit ku feja muslimane vihet në lojë.

B.5. "Nata e betonimit dhe nata e Bartolomeut"¹⁹

Pjesa që eliminohet në këtë kapitull është pjesa që ka më shumë rëndësi në luftën kundër fesë në këtë vepër. Është një dialog midis vajzës dhe shkrimtarit gjatë shëtitjes së tyre nëpër kantier gjatë dasmës në natën e dasmës:

- Njerëzit janë mësuar të dëgjojnë për natën e krishtlindjeve, për natën e Bartolomeut, për...
 - Natën e Valpurgjisë, - tha ajo.
 - Po. Gjithfarë netësh ka krijuar njerëzimi, me gjithfarë tmerresh, komplotesh, fantazira shtrigash, kurse për punën ai është treguar i kursyer...
 - Ju e thatë bukur, nata e betonimit.
 - Po kjo akoma nuk na e zgjon fantazinë, na duket si prozaike. Ajo jo?
 - Ashtu është. Kur thua nata e Shën Bartolomeut, se si të ngjethet mishtë.
 - Kohrat e tjera, krijuan netët e tyre. Kohës sonë i përket të krijojë romantikën e punës.
- Natën e betonimit, natën e nxjerrjes së superfosfatit, natën e gëzës së parë...²⁰

Në KADARE 80a eliminohen të gjitha faqet në brendësi të të cilave është biseda²¹.

¹⁹ "Nata e betonimit dhe nata e Bartolomeut", ff. 47-57 të KADARE 67b; "Nata e betonimit dhe nata e Bartolomeut", ff. 101-119 të KADARE 68a; kap. VIII, ff. 418-426 të KADARE 80a; kap. VIII, ff. 72-79 të KADARE 2000a; kap. VIII, ff. 429-438 të KADARE 2008.

²⁰ KADARE 67b, f. 53.

Fakti që autori eliminon këtë pjesë ku del thelbi i domethënies ideologjike, politike e sociale të veprës së tij me kundërvënien e zhvillimeve revolucionare ndaj ngjarjeve të rëndësishme të historisë së Krishtëritimit, **eliminimi i pranisë dhe i pranëvendosjes së natës së betonimit dhe i natës së Shën Bartolomeut, ku këto netë përfaqësojnë kohën e tyre e zbraz librin nga një pjesë e rëndësishme e përmbajtjes së tij.** Mesazhi që jepet nga teksti ndryshon, varfërohet dhe një pjesë e tij, që ishte e pranishme në dy botimet e para, në botimet e tjera nuk është më. Këtu studimi i varianteve të autorit na krijon mundësinë e verifikimit të cungimit të veprës. Eliminimi i ndeshjes midis fesë dhe zhvillimeve revolucionare të shoqërisë socialiste i heq veprës një pjesë të rëndësishme të saj. Dhe këtu kujtojmë se libri u shkrua në frymën e fjalimit të 6 shkurtit kundër fesë dhe zakoneve prapanike. Ky eliminim garanton mungesën e çastit kulmor të mesazhit letrar të temës së tekstit.

Pse Kadare zgjedh edhe natën e shën Bartolomeut? Në tekst kemi natën e Shan Bartolomeut përveç natës së Krishtlindjes dhe natës së Valpurgisë, si përfaqësuese të së kaluarës, si përfaqësuese të çasteve të rëndësishme të Krishtëritimit. **Sipas nesh autori zgjedh natën e Shën Bartolomeut sepse ndodhia e kësaj nate është një larje hesapesh.** Ndoshta autori me anë të saj do të ndërtojë një paralelizëm me ngjarjet që zhvillohen në kohën e rrëfimit që kanë të bëjnë me çaste të rëndësishme historike të shoqërisë moderne shqiptare, e cila po lante hesapet me heretikët e saj. Dhe ky paralelizëm në rrëfim na del shumë qartë.

Studimi i variantistikës në këtë vepër na bën që të kuptojmë më mirë këtë vepër por edhe ndryshimin që sjell ripunimi i saj në sistemin e veprave të Kadaresë. Kadare me ripunimin e saj, ose të asaj që ai e pranon dhe nënvizon edhe vetë, me shkurtimin e saj, shkon drejt eliminimit të veprës, duke i mohuar asaj padrejtësisht vendin që kishte në sistemin e tij letrar. Eliminimi i titullit të kapitullit si edhe i pjesëve të tëra të kapitullit ia arrin pjesërisht kësaj.

Nënvizojmë, sidoqoftë, se ky eliminim bëhet që në vitin 1980, duke na detyruar që të largojmë çdo hije të një ndikimi kushtëzues të politikës dhe të politikës letrare. Theksojmë, pra, se eliminimi i kësaj pjese ndodh brenda realizmit socialist. Në këtë mënyrë autori jo vetëm mbrohet, në këtë rast, por mbetet fare jashtë pretendimit të mundshëm dhe akuzës së mundshme, se vepra ka pësuar ndryshime për arsye të konformizmit.

Me këtë eliminim bie një pjesë themeltare e boshtit antifetar të romanit, ndoshta bie, pjesërisht, edhe romani vetë, duke u katandisur në një paçavure të veprës

²¹ Kurse i vetmi ndryshim në pjesën që na intereson në botimet KADARE 68a dhe KADARE 67b është ky: D 68 113 netët e saj, | romantikën e punës. D 67 53.

që ishte në fillim deri në botimin e parë si vëllim më vete në Tiranë (i referohemi KADARE 68a).

Kjo ishte pika më e lartë, duke pasur parasysh se pikat e tjera janë takimi i priftit me babain e Katrinës, përshkrimi i luftës kundër mbajtjes së Ramazanit, duvaja e mbajtur në shtëpi, prania e priftit në panoramën e jetës socialiste, lufta kundër fesë me thirrjet në tren, roli i teqesë dhe i dervishëve të teqesë që gjendej më parë pranë vendit ku tashmë është stacioni pa emër i trenit, kantieri dhe ku po ngrihet një qytet i ri, dhe tregimi naiv i pasagjerit të moshuar për nusen e të birit që kishte mbetur shtatzënë pasi kishte kaluar një natë në teqe, prifti mjekërrruar që po e merrnin në film operatorët e kinostudios.

Sipas nesh autori me këto eliminime e ka dëmtuar shumë tekstin e romanit. Është një roman, i vetmi ndoshta i Kadaresë, që futet plotësisht brenda realizmit socialist, edhe pse i vetmi, përveç veprave të tij në vargje, me elemente e norma të larta futurizmi e modernizmi: protagonist, shkrimtari dhe gazetari me emra me sigla, lufta kundër çfarëdolloj tradite, sociale e fetare, rrokja e plotë dhe realiste deri në palcë e problemeve të kohës, komunizmi i dhënë jo me slogane (madje ato trajtohen si qesharake të përfaqësuara nga fjalimi i drejtorit) por me antena, hekurudha, zhvillim industrial, fabrika, trena, lokomotiva e vagonë, motoçikleta, beton, kantiere, me klasë punëtore që vë ligjin e saj kudo, me transformime konkrete sociale e morale.

Është një libër tejet revolucionar për temën e trajtuar por sidomos për formën e tij e për ndërtimin e strukturës së tekstit. Natës së Krishtlindjeve dhe të Shën Bartolomeut i kundërvihet jo Manifesti i partisë komuniste apo 8 nëntori shqiptar por derdhja e betonit dhe nata e gizës së parë.

B.6. “Dasma vazhdon”²²

Ndryshon tregimi i magazinierit qukali. Në KADARE 67b tregimi ka të bëjë me trenin e Laçit. Kurse në KADARE 68a tregimi ka të bëjë me ditët e Ramazanit në Kavajë. Episodi i treguar në KADARE 67b nuk eliminohet: këtu zëvendësohet me tregimin për ditët e Ramazanit në Kavajë, por, pjesa që është zëvendësuar, është përdorur më parë në kapitullin “O montator, o zog shtegëtar” (shiko në këtë punim pikën B.2.d).

²² “Dasma vazhdon”, ff. 68-75 të KADARE 67b; “Dasma vazhdon”, ff. 144-160 të KADARE 68a; kap. X, ff. 433-439 të KADARE 80a; kap. X, ff. 85-91 të KADARE 2000a; kap. X, ff. 444-451 të KADARE 2008.

KADARE 67b, f. 69	KADARE 68a, f. 146
<p><i>-Keni udhëtuar me trenin e Laçit, - pyeste një magazinier qukali shokët e tryezës. – Nuk keni udhëtuar? Ah ç'tren është ai! Treni më i çuditshëm në Republikë. Atje ndodhin qyfyret më të mëdha. Kabinat mbushen plot me njerëzit më të çuditshëm: fshtarë, që ngatërrojnë stacionet, shefa kuadri, maqinistë, ushtarë, priftërinj inspektorë financash aventurierë, idiotë. Nuk keni ide ç'qyfyre!</i></p>	<p>-Keni qenë në Kavajë gjatë ditëve të ramazanit? – po iu thoshte shokëve të tryezës ai magazinjeri qukali. – Nuk keni ide ç'qyfyre. Unë isha herën e fundit. Kisha shkuar për të tërhequr gozhdë. S'këni ide ç'bëbej. Ishte krijuar shtabi për luftën kundër agjërimit. Agjitorët, korierët, aktivistët venin e vinin poshtë e përpjetë ditë e natë, trokësnin derë më derë raportonin, telefononin. Alo, sukses, plaka Makbule më në fund hangri. Piu dhe dy gota ujë. E pashë me sytë e mi. Alo, fitore, Sul Bullunga u shqep së ngrëni një gjel të tërë me pilaf. Alo, Rem Tufja s'bindet. Rri përpara gjellës si i lojtur dhe seç murmurit. Ç'të bëj? Detyroje të bajë, përpiqu, ndërroi gjellën. Gjer në orën 17.00 të ketë ngrënë! Si urdhëron shoku shef.</p>

Ky episod mbetet i njëjtë në botimet që vijojnë. Është një episod komik. Fushata kundër fesë dhe riteve fetare do që të paraqitet me komicitet. Komikja dhe vepra e papërfunduar janë dy tipare të letërsisë së Nëntëqindës që i gjejmë në këtë tekst të Kadareë.

B.7. “Kërkohet një njeri me lungë”²³

Në këtë kapitull kemi bisedën midis Dhorit dhe S.K. mbi kanunin e Lekë Dukagjinit. Në KADARE 67b, f. 79 kemi një shtesë: kështu në KADARE 68a shtohen 4 faqe, 19 rr. në f. 170, 30 rr. në f. 171, 30 rr. në f. 172 dhe 14 rr. në f. 173. Ne na intereson një pjesë e kësaj shtese: 3 rr. e fundit të f. 172 dhe 9 rr. e parë të f. 173. Ky episod ka shumë rëndësi sepse kjo pjesë shtohet në KADARE 68a dhe pastaj eliminohet në KADARE 80a, KADARE 2000a dhe KADARE 2008. Flitet për Kanunin e Lekë Dukagjinit. Meqë Kanuni vlerësohet negativisht, vihet në diskutim varianti më i njohur i tij, ai që është i lidhur me emrin e princit shqiptar Lekë Dukagjini, bashkëluftëtar dhe bashkëkohës i heroit tonë kombëtar. Nuk pranohet

²³ “Kërkohet një njeri me lungë”, ff. 77-80 të KADARE 67b; “Kërkohet një njeri me lungë”, ff. 165-174 të KADARE 68a; kap. XIII, ff. 444-448 të KADARE 80a; kap. XIII, ff. 93-97 të KADARE 2000a; kap. XIII, ff. 454-458 të KADARE 2008.

qëndrimi i Kanunit ndaj gruas. Kështu kërkohet edhe shkaku që gjendet në mundësinë që feja, priftërinjtë të jenë hartuesit e tij. Pas botimit të dytë të romanit, pjesa eliminohet dhe kështu eliminohet ky sulm ndaj Krishtëritimit, që vendoset pranë “forcave të tjera të errta shoqërore dhe politike”²⁴.

B.8. “Ato që janë përjashta”²⁵

Në këtë kapitull kemi dy episode që lidhen me fenë dhe më saktë me teqenë. Episodi i parë përbëhet nga çasti kur dy vajzat kujtojnë herën e parë që kishin shkuar në teqe, kurse episodi i dytë ka të bëjë me vajtjen e Mirës në teqe. Nuk vëmë re ndryshime përmbajtësore²⁶.

Këto episode kanë rëndësi për analizën e tekstit të romanit. Këtu autori pasqyron një pjesë të jetës socialiste që shpesh lihet mënjanë në veprat e realizmit socialist. Janë personazhe, femra, vajza shumë të reja që, në kohën kur i gjithë vendi është i angazhuar për ndërtimin e shoqërisë socialiste, lidhen me një vend kult. Në fillim për të mbrojtur dashurinë e njëjës prej tyre për një djalë, për interesat vetjake të

²⁴ Ja biseda: -Vërtet ta ketë hartuar Lekë Dukagjini?!

- S'e besoj. Ai ishte një ushtar i madh. Kishte parë kaq herë vdekjen me sy. Nuk mund t'i urrente dhe t'i përbuzte kaq shumë gratë. Ai e dinte çdo të thotë nënë ushtari dhe çdo të thotë grua ushtari. Nuk e besoj.

- Edhe unë s'e besoj, - tha Dhori. - Ndoshta kanë gisht priftërinjtë?

- Me siguri. Në mesjetë ligjet, qoftë në lindje, qoftë në perëndim i ka bërë feja. Po këtu përveç fesë kanë marrë pjesë të gjitha forcat e tjera të errta shoqërore dhe politike.

²⁵ “Ato që janë përjashta”, ff. 80-85 të KADARE 67b; “Ato që janë përjashta”, ff. 175-183 të KADARE 68a; kap. XV, ff. 456-460 të KADARE 80a; kap. XV, ff. 104-107 të KADARE 2000a; kap. XV, ff. 466-470 të KADARE 2008.

²⁶ - Të kujtohet si filloi kjo histori? Të kujtohet nata e parë në teqe?

- Ëhë, - ia bëri tjetra.

- Unë do t'ja tregoj edhe varrit, - tha me zë të ulët vajza e shëndoshë. Sytë e saj të vëngër e të pikëlluar u ngulën në perden e lagët të errësirës, që shtrihet përtej derës. Ajo psberëtiu dhe u mundua të përfytyronte atë mbasdite plot zëgushë tre vjet më parë, kur ato të dyja, vajza jetime pesëmbëdhjetëvjeçare, të hyapura mbi qerren e një fshatari, po e bënin për herë të parë në jetë këtë rrugë, që zgjatej përmes fushës djerr. Me to ishte dhe një plakë. Ajo u kishte folur e para për teqenë dhe po i çonte tani atje.... Larg dukeshin qiparisat e teqesë, për të cilën ato kishin dëgjuar aq gjëra të çuditshme. Kjo ishte teqea e famshme, ku, “po të flije një natë, të mbarojë një dëshirë”. Dhe ja tani, ajo po vinte bashkë me shoqen e saj, që kishte një hall të madh. Ajo ishte ngatërruar me një sportist dhe kishte frikë se mos sportisti tallej me të. Ajo ishte jetime, trembej shumë se mos sportisti e linte. Dervishët do të bënin që sportisti ta donte më shumë. Ata dinin si ta bënin këtë gjë... Ato, më në fund, zbritën nga qerrja dhe, me zemër të dredhur hynë në teqe. Atje kishte gjallëri të madhe. Ishte një festë fetare. Kishte ardhur shumë njerëz për të kaluar natën në teqe. Midis tyre kishte plot pleq me reumatizëm, gra që s'bënin fëmijë, të gjymtuar, njerëz me nerva, fanatikë me fytyra të zbeta, idiotë që nxirrnin jargë nga goja, tipa të dyshimtë dhe plot të tjerë. Ndaj të ngrysur, nisi të binte lodra dhe dervishët filluan të kërcenin si të tërbuar, duke lëshuar britma të çuditshme. Vajzat vështrojnë të mahnitura. Një valle të tillë nuk e kishin parë kurrë. Dervishët dukeshin si të magjepsur. Lodra binte vazhdimisht dhe ata kërcenin, duke tundur me një ritëm të përgjumur krabët..., KADARE 68a, ff. 177-178.

njërës prej tyre. Pastaj ato merren me kënaqjen e *atyre dreq dervishëve* duke shoqëruar në teqe vajza të tjera. Kjo përrsa i përket anës përmbajtësore, e cila nuk ndryshon në botimet e ndryshme të romanit. Por ne na interesojnë dy vajzat edhe për dy motive të tjera për analizën e strukturës rrëfimore të tekstit: për përsëritjen krijuese në rrëfim dhe pikëvështrimin në rrëfim. Në tekst jepet me hollësi hera e parë që të dy vajzat shkojnë në teqe. Jepet gjithashtu edhe vajtja e Mirës në teqe. Kemi një përsëritje. Janë vajza që bëjnë të njëjtën rrugë për të shkuar në të njëjtin vend. Dy vajzat, trashamanja, vajza e shëndoshë me sy të vëngër dhe vajza e hollë me çizme rozë garantojnë edhe një pikëvështrim të veçantë në rrëfim për disa episode të rëndësishme si dita e fillimit të punës në kantier, përshkrimi i vajtjes së Mirës në teqe, takimi i rastësishëm më vonë i njërës prej tyre me Mirën në autobus²⁷ dhe përshkrimi i skenës në sallën e pritjes së stacionit kur dy punëtorët shkojnë në kërkim të shkesit dhe të babait të Katrinës. Pra ato na garantojnë plotësinë e tekstit rrëfimtar me dhënien e së njëjtës ngjarje edhe nga pikëvështrimi i tyre. Është domethënë fakti se qëndrimi i tyre jo i mirë moral garantohet nga lidhja e ngushtë që kanë me teqenë. Prania e tyre shton më shumë negativitetin e teqesë, ku ato me anë të mashtrimit shoqërojnë vajzat e tjera, se sa negativitetin e tyre si vajza, aq sa në fund të romanit edhe ato flasin për një mundësi konkrete për t'iu shtruar punës, meqë teqeja tashmë ishte mbyllur. Kjo mundësi vërtetohet nga vajtja e tyre në barakën ku bëhej dasma.

C) Përfundime

C.1. Le të kujtojmë fare shkurt disa nga eliminimet e pjesëve të tekstit ku goditej feja dhe të disa pjesëve që mbeten. Për fenë e krishterë: mbetet episodi koliqian i takimit me priftin para vrasjes për hakmarrje, eliminohet përmendja e natës së Shën Bartolomeut, eliminohet lidhja e krishtërimit me Kanunin e Lekë Dukagjinit. Për fenë muslimane: mbetet përshkrimi komik i ditës së Ramazanit, mbetet pjesa e tekstit që ka

²⁷ Ky citim na sqaron qoftë për vajtjen e Mirës në teqe nga një pikëvështrim tjetër në rrëfim, qoftë për takimin e saj në autobus nga një pikëvështrim tjetër: *-Ç'poshtërsira kemi bërë!*

- *Mua sidomos për njëren më ka ardhur keq.*

- *Për cilën?*

- *Të njen ndërmend një nxënëse e teknikumit, një vajzë simpatike me flokë të prera shkurt, që na e prezantoi Bali?*

- *U, po, më kujtohet.*

- *Për atë më ka ardhur keq.*

- *Më duket se e quanin Mira.*

- *Mbase. Po asaj nuk i bëjnë dot asgjë. Dëgjova një ditë dy dervishë që po bisedonin për të. Ikte si xhind thonin.*

- *I lumtë asaj!*

- *E kam parë një ditë në autobus. Bëra sikur nuk e njoha. As ajo s'më njohu, KADARE 68a, f.180.*

lidhje me teqenë dhe me dervishët e teqesë, mbetet tregimi i fshatarit të moshuar që tregon për nusen e djalit që kishte mbetur shtatzënë pasi kishte kaluar një natë në teqe, eliminohet episodi i duvasë, eliminohet thirrja e Mirës për t'i vënë flakën teqesë. Nëse do të duhej të jepnin një vlerësim-matje se cila nga të dy fetë që përmenden në tekst goditet më tepër, do të thoshim se ruhet njëfarë ekuilibri. Po të kujtojmë eliminimin e referimit për natën e Shën Bartolomeut, do të thoshim se bie dukshëm niveli i sulmit ndaj Krishtërit. Dhe kjo falë shqyrtimit të varianteve të autorit.

C.2. Vetëm me anë të studimit të variantistikës në këtë roman mundëm të nxjerrim më saktë praninë dhe rëndësinë e fesë në këtë pjesë të veprës të I. Kadaresë. Edhe shqyrtimi i marrëdhënies fe-letërsi në këtë vepër na jep një tjetër provë të rëndësisë që *Dasma* ka në sistemin letrar të Kadaresë. Është një vepër e realizmit socialist. Ndoshta e vetmja vepër e gjatë në prozë e autorit që respekton plotësisht normën letrare zyrtare të kohës. Por analiza e hollësishme e tekstit, shqyrtimi i varianteve të autorit në pesë botimet e librit, analiza e lidhjes fe-letërsi, analiza e ndërtimit strukturor të tekstit, ku ka rëndësi themeltare pikëvështrimi në rrëfim, bëjnë që *Dasma*, sipas nesh, të jetë një vepër që s'mund dhe që s'duhet të përjashtohet, por përkundrazi, të zërë një vend themeltar në sistemin e strukturës së veprës së I. Kadaresë.

PËRMBAJTJA

LIGJËRATAT 7

Kujtim M. SHALA

EPISTEMOLOGJIA E DYTË.....9

REFERIME 17

Sadije REXHEPI

LËVIZJA REFERENCIALE NË TEKST..... 19

Innocenzo DE GAUDIO

ANALYSIS OF THE FORMS, MECHANISMS AND TRANSMISSION OF ORAL SOURCES IN ARBËRESH TRADITIONAL MUSIC..... 29

José CARLOS RODRIGO BRETO

KADARÉ'S FORTUNE IN SPAIN. A BRIEF HISTORY OF ITS RECEPTION..... 45

SESIONI SHKENCOR

LETËRSIA DHE RELIGJIONI49

Femi ÇAKOLLI

PARIMIZIME DHE INTERPRETIME TEKSTESH..... 51

Albulena BLAKAJ-GASHI

KËNDVËSHTRIMI RELIGJIOZ I FISHTËS PËR FAUSTIN..... 57

Vehbi MIFTARI

LETËRSIA DHE KUJTESA RELIGJIOZE 61

Albanë MEHMETAJ

“VALLJA E PARRIZIT” E FISHTËS - POEZIA MBI DOKTRINËN..... 71

Lili SULAJ VALLJA E PARRIZIT	75
Agron TUFA BIBLA FOLI GEGNISHT	83
Ernestina HALILI VEÇORI TË RELIGJIONIT NË SATIRËN E HYSIT	97
Viola ISUFAJ SENSIBILITETI ARTISTIK NË KONTEKSTIN LITURGJIK TË TEKSTEVE TË VJETRA	105
Osman GASHI KONTEKSTUALIZIMI I MITIT, RELIGJIONIT DHE HISTORISË NË LETËRSINË ROMANTIKE	123
Ermir XHINDI INICIIMI I RELIGJIONIT NË LETËRSI	133
Vjollca OSJA, Gazmend KRASNIQI MATERIA POETIKE DHE RELIGJIONI (RASTI I MJEDJES DHE NOLI)....	149
Arta SULA AUTORËSIA E SHKRIMTARËVE TË LETËRSISË SË VJETËR SHQIPE PËRMES RELIGJIONIT	163
Sali BYTYÇI LUFTA NDAJ RELIGJIONIT NË POEZINË E SOTME SHQIPE.....	171
Ag APOLLONI POEZIA MES DYSHIMIT DHE BESIMIT	179
Hamit XHAFFERI BOTËKUPTIMI LETRAR DHE RELIGJIOZ NË VEPRËN “E MADHE ËSHTË GJËMA E MËKATIT” TË MITRUSH KUTELIT	183

Edmond ÇALI FEJA DHE VARIANTET E AUTORIT NË ROMANIN <i>DASMA</i> TË ISMAIL KADARESE.....	191
Avdi VISOKA PËRPLASJA E RELIGJIONEVE NË <i>KËNGËN E ROLANDIT</i>	207
Dije DEMIRI-FRANGU LETËRSIA DHE RELIGJIONI.....	215
Muhamet HAMITI BESIMI FETAR DHE BESIMI LETRAR	219
Fazli GAJRAKU RELIGJIOZJA NË ROMANIN “GJENERALI I USHTRISË SË VDEKUR” TË ISMAIL KADARESE.....	233
Kujtim M. SHALA LETËRSI E DOKTRINË: RASTI BOGDANI	239
Abdulla REXHEPI HERMENEUTIKA MISTIKE ISLAME NË LETËRSINË SHQIPE TË ALAMIADOS	247
Nysret KRASNIQI RELIGJIOZITETI SI DOMINANCË KRIJIMTARE	257
Evalda PACI MBI DISA TIPARE TË SHKRIMTARISË SË AUTOREVE TË LETËRSISË SË VJETËR SHQIPE	269
DOKTORANTËT	277
Agron Y. GASHI ‘RELIGJIONI’ I AT ZEF PLLUMIT	279

Marjela PROGNI-PECI ZOTI NË MES RELIGJIONIT E FIKSIONIT	285
Meliza MEHMETI-KRASNIQI HUMBJA E RELIGJIONIT	291
Mihrije MALOKU-MORINA PIKËPAMJET KRITIKE TË DRAJZERIT NË ROMANET E TIJ	297
Jorida SOTIRI NARÇIZI I KOLIQIT ME DASHURINË BIBLIKE, NË KËRKIM TË NJERËZORES DHE FISNIKES.....	307
Loreta LOLI KRITIKA E KONICËS MBI METAFIZIKËN E BEKTASHIZMIT NAIMJAN.....	313
Drita ISUFAJ ELEMENTET RELIGJIOZE NË CIKLIN E KRESHNIKËVE	323
Marisa KËRBIZI XHAINIZMI SI FILOZOFI E ÇLIRIMIT TË SHPIRTIT NË ROMANIN “GRUAJA HALUÇINANTE” TË MIMOZA AHMETIT	329
Muhamet PEÇI ZOTI - POHIMI I MOHUAR MIGJENIAN.....	341
Jolanda LILA KONCEPTI I ZOTIT NË POEZINË E ALI PODRIMJES.....	345
Blerina ROGOVA-GAXHA IKONA E RRESHPJES: NGA NJERËZORJA TE HYJNORJA	355
Armand BORA LEGJENDA DHE ËNDËRRAT NË LETËRSI: <i>KUSH E E SOLLI</i> <i>DORUNTINËN DHE GJENERALI I USHTRISË SË VDEKUR</i> , ISMAIL KADARE.....	363

Edlira MACAJ BOTËKUPTIMI KRISTIAN, FORMANTE THELBËSORE E POETIKËS MJEDJANE.....	373
Orjela STAFASANI INTERTEKSTUALITETI BIBLIK DHE BUDIST NË PROZËN E VATH KORESHIT	387
Ylli SULA FEMRA SHQIPTARE PËRBALLË ISLAMIT NË VEPRËN E KADARESË.....	391
Serafina LAJCI KODI RELIGJIOZ NË POEZINË E ZEF SEREMBES	399
Afërdita IMERI-HALITI PRANIA E RELIGJIONIT NË VEPRËN “KËNGËT E MILOSAOS” TË JERONIM DE REDËS.....	405
KULTUROLOGJI.....	411
Agron TUFA JEHONA E GJATË E DIKTATURËS	413
Dmitrij ZENJUK, Aleksandër NOVIK, Marina SULLOEVA SHQIPTARËT NË PERANDORINË RUSE NË SHEKUJT XVIII – XIX: TË DHËNAT TË REJA NË FUSHËN ARKEOLOGJIKE, HISTORIKE DHE ETNOGRAFIKE.....	429
TRYEZA: SHQIPTARËT NË SHEKULLIN XX.....	441
Irida VORPSI 25 VJET POST-KOMUNIZËM: POTPURI NOSTALGJIKE TË NJË DIKTATURE	443

Idrit IDRIZI RAI APO “DYSHI I JUGOSLLAVIT”? SHIKIMI I STACIONEVE TË HUAJA NË SHQIPËRINË KOMUNISTE MES MEMORIES PUBLIKE DHE KUJTIMEVE PERSONALE.....	451
Enriketa PANDELEJMONI (PAPA) PËRDITSHMËRIA URBANE NË SHKODËR NË PERIUdhËN MIDIS DY LUFTËRAVE BOTËRORE.....	461
SESIONI.....	473
Bashkim LAJÇI KULTURA TRADICIONALE NË TRANZICION.....	475
Ardian GOLA DREJT NJË KONCEPTIMI POST-SEKULARIST TË SHOQËRISË KOSOVARE	479
Merita SELIMI-SPAHIJA TRASHËGIMIA KULTURORE ASET I PAMBYLLUR.....	491
Vlorë FETAJ-BERISHA RITET FAMILJARE NË TRANZICION.....	503
Nerimane KAMBERI EVOLUIMI I STEREOTIPEVE KULTUROR, GJUHA SI VEKTOR PARAGJYKIMESH.....	511
Visar MUNISHI PËR FESTIVALET E TRASHËGIMISË ETNOKULTURORE (ETNOMUZIKORE) SOT.....	519
Artan KRASNIQI IDENTITETI KULTUROR E HISTORIK I KATËR MONUMENTEVE TË KOSOVËS TË MBROJTURA NGA UNESCO-JA	525

Ibrahim BERISHA KULTURA SHQIPTARE E KOSOVËS, TRANZICIONI, GLOBALIZMI.....	535
Rachele BEZZINI POSSIBILITIES OF MIXING. ALBANIAN MIXED MARRIAGES IN ITALY	545
Remzie SHAHINI-HOXHAJ KULTURA E TELEVISIONIT NË KOSOVË	555
Meliha BRESTOVCI GLOBALJA DHE GLOKALJA, ADAPTIMI DHE AFIRMIMI I INDIVIDUALES KUNDREJT KOLEKTIVES NË KULTURËN SHQIPTARE	567
Sahadete LIMANI-BEQA, Emira BAJÇINCA PRAKTIKAT KULTURORE DHE NORMAT SHOQËRORE SHQIPTARE NË MEDIAT SOCIALE.....	577
Sedat BARALIU RITI I VARRIMIT TUMULAR NË KOSOVË.....	587
DOKTORANTËT	601
Majlindë SINANI-LULAJ ROLI I MEDIAVE NË KULTURËN POLITIKE GJATË TRANZICIONIT NË KOSOVË.....	603
Arben FETOSHI ROLI I RTK-së NË SHKETNDËRTIMIN E KOSOVËS	617

Katalogimi në botim – (CIP)
Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

811.18(063)
821.18(063)
008(=18)(063)

Seminari XXXIV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare = The XXXIV International Seminar for Albanian Language, Literature and Culture : Prishtinë, 17-28.08.2015 / [kryeredaktor Rrahman Paçarizi]. – Prishtinë ; Tiranë : Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina” : Fakulteti i Filologjisë ; Universiteti i Tiranës : Fakulteti Histori-Filologji, 2015. – libra. ; 24 cm.

[Libri] 2. – 638 f.

1.Paçarizi, Rrahman

ISBN 978-9951-00-176-2

ISBN 978-9951-00-178-6

Botimin u financua nga Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sporteve
e Republikës së Kosovës